

З М І С Т

Вступ	5
-------------	---

Розділ I

Історичні умови виникнення першої української Конституції

§ 1. Зростання невдоволення гетьмана і козацької старшини політикою Петра I в Україні. Перехід І. Мазепи і його однодумців на бік Карла XII	8
§ 2. Виникнення української політичної еміграції за кордоном. Пилип Орлик – гетьман у вигнанні	15

Розділ II

«Пакти і конституції законів і вольностей Війська Запорозького» – перша Конституція України

§ 1. Публікація і вивчення «Пактів» істориками та правознавцями	24
§ 2. Головна ідея і політична спрямованість Конституції	27
§ 3. Основний зміст Конституції – організація і функціонування Гетьманської держави	28

Розділ III

Дипломатична і військова діяльність лідерів еміграції в 1710–1714 рр.

§ 1. Союз із Кримським ханством	48
§ 2. Військовий похід в Україну 1711 р.	49
§ 3. Відносини з Туреччиною. Привілей султана Ахмета III Пилипу Орлику	53
§ 4. Договір Туреччини з Польщею від 22 квітня 1714 р. і його наслідки для України	57

Розділ IV
Пошуки шляхів звільнення України
від царського гніту після замирення Росії
з Туреччиною і Швецією

§ 1. Становище Української еміграції після укладення Адріанопольського російсько-турецького мирного договору. Від'їзд П. Орлика до Швеції	59
§ 2. Намагання П. Орлика зацікавити європейські уряди проблемами України і одержати підтримку в боротьбі за її визволення	64
§ 3. Відносини між П. Орликом і запорожцями. Прагнення гетьмана не допустити переходу їх у підданство російських монархів	68
§ 4. Кінець еміграції	80

Розділ V
Репресивні заходи царських властей відносно сімей
мазепинців, які залишилися в Україні, і переслідування
лідерів еміграції за кордоном

§1. Примусове переселення сімей емігрантів з України до Росії	82
§ 2. «Полювання» на лідерів еміграції	87
§ 3. Доля мазепинців та їх родичів	88
Післямова	94
Список використаної літератури	96
Додаток 1	98
Додаток 2	115
Додаток 3	116
Додаток 4	122
Іменний покажчик	122

ВСТУП

Життя і діяльність Пилипа Орлика, гетьмана у вигнанні, розроблені ним разом з іншими прихильниками І. Мазепи «Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська...» протягом тривалого часу були майже невідомі українській громадськості. Навіть у XVIII ст. освічена старшина, що цікавилася минулим України, мала про них неясне, і навіть хибне, уявлення. Так, у «Літописці», складеному, на думку відомого історика В. Антоновича, генеральним обозним Яковом Лизогубом у 1742 р., про П. Орлика говориться таке: після Мазепи «писарь генеральный от запорожцов учинён гетьманом, котрий великие розрухи за Днипром чинил в народе, отводя лестию и силою города и с ордою под себя горнячи; а на после в шведський край за королём пошёл, а оттуда, сказывают, во Францію до Парижа пробрался с великим богатством, заповеданным ему Мазепою, где потом выдал свою дочь за знатного якогось дюка, князька французкого или же герцога. И так зчезла на потом и самая память згасла о нём, яко изменника клятвопреступного» [23, с. 49–50]. У цих словах мало правди, але багато неприязні. І це зрозуміло. Адже Петро I у своїх маніфестах заявляв, що І. Мазепа «новий Іуда», «клятвопорушник», «зрадник і запроданець свого народу» і т.ін., а духовенство в церквах на його адресу проголошувало: «анафема, анафема, анафема, будь проклятий». Відповідно і соратники Мазепи вважалися зрадниками і злочинцями.

Дивно, але й анонімний автор «Історії Русів», який, за твердженням дослідника Валерія Шевчука, «відзначався глибоким українським патріотизмом», висловився про П. Орлика негативно і навіть образливо. Задуми гетьмана щодо звільнення України від російської залежності він назвав «дурощами», якими українці «вельми погорджували» і зовсім «не зважали на його підлещування та затії» [9, с. 275].

Професійні історики XIX ст., що займалися вивченням минулого України, такі, як Дмитро Бантиш-Каменський, Аполон Скальковський, Микола Костомаров та інші, теж перебували в

полоні офіційної точки зору на мазепинський рух. В їх працях П. Орлик постає як «ізмєнник», його діяльність зображується по-верхово, до того ж як безплідна і ворожа українському народу, а «Пакти і конституції» – як документ, що не заслуговує на серйозну увагу.

Поширення національно-демократичної ідеології в ХІХ ст. супроводжувалося зростанням інтересу до історії України, зокрема до визвольних антимосковських рухів. Це стосувалося й епопеї П. Орлика.

Відомий дослідник історії української козаччини Дмитро Яворницький у ІІІ томі своєї «Історії запорозьких козаків», подавши «Пакти і конституції», зазначив, що вони «повинні мати в очах кожного південно-російського (українського – авт.) історика особливу увагу» [28, ІІІ, с. 300]. Зміст і ідею цього документа він визначив так: у ньому було викладено «весь ідеал політичних прагнень, які передові люди Запорізького Війська бажали б утілити в Україні, а водночас в Запоріжжі». Яворницький опублікував листи П. Орлика до запорожців і показав його спроби залучити їх до боротьби за вільну Україну. Він же дав позитивну характеристику Костеві Гордієнку, назвавши його «найвидатнішим з кошових отаманів кінця ХVІІ і початку ХVІІІ ст., який узяв на себе сміливе завдання, щоб там не було, зберегти вольності козацькі від посягань московського уряду» [28, ІІІ, с. 300].

Високо оцінив діяльність П. Орлика Михайло Грушевський («Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України»). «Пакти і конституції» він характеризував як «вираз поглядів і бажань людей, що зв'язали свою долю з визволенням України» і побачив у цьому документі «багато нового, що могло б бути важливим кроком наперед» у розбудові держави, зокрема, «замітні початки чисто парламентарного устрою» [8, с. 383].

Утвердження в Радянському Союзі марксистсько-ленінської історіографії, одним із головних завдань якої стала боротьба з так званим «буржуазним націоналізмом», змусило повернутися істориків до оцінок І. Мазепи, даних ще Петром І. Гетьман знову став зображуватись як «зрадник українського народу», відповідні характеристики одержав і П. Орлик. Так, у ІІІ томі десяти томної «Истории Украинской ССР» говориться: «Враждебная деятельность Орлика и его сторонников принесла немало вреда украинскому народу, но в конечном итоге была обречена на провал» [10, с. 391]. У цілому ж науковці у своїх друкованих працях і

вузівських лекціях намагалися взагалі не згадувати П. Орлика, а тому не одне покоління радянських студентів, у тому числі й істориків, навіть не знало, що в історії українського визвольного руху був такий діяч.

Після проголошення незалежності України розпочалося переосмислення і переоцінка суспільних явищ, історичних подій і ролі в них її провідних діячів. З полону забуття було звільнено і П. Орлика. Дослідники взялися вивчати біографію гетьмана, його діяльність у вигнанні, робити історико-правовий аналіз «Пактів і конституцій», які назвали Конституцією Пилипа Орлика. Уже в 90-х роках ХХ ст. вийшли праці В. Замлинського, О. Кресіна, О. Лукашевича, К. Манжули, Л. Мельника, О. Прицака, Н. Трофимука, В. Ульяновського та ін. Були опубліковані раніше майже недоступні для вітчизняного читача роботи М. Василенка, М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Яворницького, а також дослідження українських істориків, що працювали за межами батьківщини, таких, як І. Борщак, М. Возняк, Д. Дорошенко, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, О. Субтельний.

Нині діяльність П. Орлика і його Конституція вивчаються на історичних та юридичних факультетах університетів. Пропонований посібник має допомогти студентам у цій справі. У ньому показано наростання суперечностей між старшиною і Петром І, виникнення української політичної еміграції, намагання П. Орлика створити антиросійську коаліцію європейських держав, розкривається зміст і політична спрямованість «Пактів і конституцій». Читач знайде матеріал з питань, які майже не висвітлені в навчально-методичній літературі, а саме: переслідування царським урядом українських емігрантів за кордоном та їх родичів, що залишилися в Україні, відносини П. Орлика із запорожцями, які перебували під владою кримського хана, головні причини поразки мазепинців.

Історичні умови виникнення першої української Конституції

§ 1. Зростання невдоволення гетьмана і козацької старшини політикою Петра I в Україні. Перехід І. Мазепи і його однодумців на бік Карла XII

На початку XVIII ст. в Європі почалася так звана Північна війна: Данія, Росія і Саксонія воювали проти Швеції.

Кожна з цих країн – противників Швеції – мала свої інтереси. Датський король Фредерік IV прагнув захопити герцогство Шлезвіг-Голштинське, що було під захистом Швеції, курфюрст саксонський Август, який незадовго перед тим був обраний королем Польщі, намагався відняти у шведів Лівонію, а для царя Петра I головне завдання війни полягало в тому, щоб отримати вихід до Балтійського моря, побережжя якого належало Швеції.

Війну почали навесні 1700 р. одночасно Данія і Саксонія. Данія окупувала Шлезвіг-Голштинію, а Август почав облогу Риги. 19 серпня 1700 р., одержавши повідомлення про те, що з Туреччиною укладено мирний договір, Петро I оголосив війну Швеції і направив військо під Нарву. Але на той час шведський король Карл XII, висадившись несподівано під Копенгагеном, змусив Данію вийти з війни. Петро I і Август втратили союзника.

Війна зі Швецією була чужа інтересам українського народу, але йому довелося брати в ній участь. Як тільки почалися військові дії в Прибалтиці, цар наказав гетьману відправити козацьке військо в Лівонію на допомогу Августу II. Спочатку пішов Полтавський полк під командою полковника І. Іскри, за ним – Чернігівський на чолі з Ю. Лизогубом. Трохи згодом до них приєднався Ніжинський полк, яким командував І. Обидовський. Він же був призначений наказним гетьманом. Крім того, у поході брали участь два сердюцькі полки – полковників Чечеля і Федька.

Між тим під Нарвою російська армія була вцілент розгромлена Карлом XII і, втративши артилерію, обоз, військовий скарб і майже всіх генералів та офіцерів, розбіглася.

Довідавшись про це, І. Обидовський зупинився поблизу Печерського монастиря під Псковом і став чекати нових наказів. Звідти сердюцькі полки й півтори тисячі козаків Чернігівського полку під командою Я. Лизогуба були відправлені до м. Гдов біля Чудського озера для охорони російських кордонів.

На початку 1701 р. кілька тисяч запорожців і Гадяцький полк під командою М. Бороховича вирушили до Пскова. Там вони з'єдналися з російським військом князя Репніна і пішли під Ригу.

Сам гетьман з головними силами і артилерією теж вирушив до Пскова, але в Могилеві одержав наказ повернутися в Україну, а на північ відрядити козацький загін без артилерії. Такий загін був сформований у складі Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського і двох сердюцьких полків. Командував ним миргородський полковник Д. Апостол.

У період, коли через нарвську поразку стара російська армія фактично розпалася, а нова ще тільки-но почала створюватися, українські козаки й сердюки відігравали значну роль у боротьбі зі шведами. Вони захищали Псковський повіт і Печерський монастир, звідти чинили наїзди на лівонські землі і брали полон, вступали в бій з окремими шведськими загонами, займалися розвідкою і т.п. Двадцять дев'ятого грудня 1701 р. московсько-українське військо під командою Б. Шереметьєва розгромило загін генерала Шліпенбаха під Ерестфером у Ліфляндії.

Козаки і компанійці брали участь в облозі Риги, у здобутті фортець Нотебург, Ніеншанц, Кінгісеп, Дерпт та ін.

У 1702 р. Карл XII блискавичним маршем вторгся в Польщу, захопив Краків і Варшаву й одночасно окупував територію Великого князівства Литовського. Серед польсько-литовської шляхти стався розкол. Одні підтримували короля Августа II, союзника Петра I, інші оголосили його детронізованим і звели на престол познанського воєводу Станіслава Ліщинського, якого підтримував шведський король. Річ Посполита перетворилася на арену боротьби не тільки між Росією і Швецією, а й між двома польськими магнатсько-шляхетськими угрупованнями. У цій боротьбі довелося брати участь й українцям.

Уже в 1703 р. за наказом царя гетьман послав 12-тисячний козацький корпус під командою стародубського полковника

М. Миклашевського в Білорусію під фортецею Старий Бихов, у якій засіли прибічники С. Лещинського.

Наступного року 17 тисяч козаків під командою полковників Д. Апостола й І. Мировича рушили до Польщі, де, з'єднавшись з саксонським військом, діяли проти шведів.

У цей самий час І. Мазепа з основними козацькими силами зайняв Правобережну Україну, а потім Галичину.

У березні 1706 р. гетьман за наказом царя з 14-тисячним козацьким загоном прибув до Мінська і розмістив свої залоги в Мінську, Слуцьку, Несвіжі й Ляховичах.

Козаки брали участь у боях зі шведами і прибічниками С. Лещинського за Львів, Варшаву, Старий Бихов, Несвіж, Ляховичі та інші міста. При цьому вони нерідко зазнавали поразки і великих втрат.

Загалом протягом перших років війни на півночі Росії, у Прибалтиці, на території Польщі й Великого князівства Литовського загинули десятки тисяч рядових козаків і багато старшин. Зокрема, у Пскові від хвороби помер полковник І. Обидовський, у бою за Несвіж загинув полковник М. Миклашевський, під час взяття шведами Ляховичів потрапив у полон і помер у Швеції полковник І. Мирович і т.ін.

Трагедія українців полягала ще й у тому, що за участь у непотрібній їм війні вони не тільки не отримали жодної винагороди або хоча б подяки з боку російського командування, а навпаки, терпіли від нього всілякі утиски, кривди і зневагу. Так, козаки, які були на Псковщині, скаржилися, що росіяни відбирали в них фураж, продовольство, били й навіть сорок чоловік покидали в воду. Запорожці, які деякий час перебували в гирлі Неви, розповідали потім, що їм не давали ні крупи, ні сухарів, а хліба відпустили лише половину від належного. Навіть в учасників розгрому генерала Шліпенбаха відбирали військову здобич і ставилися до них з презирством. Доповідаючи про це гетьману, козацькі полковники говорили: «Едва ли кто вперёд из наших, услышавши от товарищей о таком доброхотстве, захочет идти в эту царскую службу, разве с понуждением и насиліем» [11, с. 146].

Не в кращому становищі опинилися й ті козаки, які воювали зі шведами разом з поляками і саксонцями. Їх кривдили і зневажали, виявляючи до них ворожість. А німецькі воєначальники відбирали в козаків коней, примусово вводили муштру в полках і т.п. Усе це відбивало в них бажання воювати.

Навіть найвище козацьке керівництво не було захищене від кривд та образ. Так, у 1705 р. російські вояки перестріли Д. Горленка, наказного гетьмана козацьких сил у Литві, стягли з коня, ледве не побили, а коня відібрали ніби для потреб поштової служби [26, с. 23].

Посилаючись на стан війни, цар підпорядкував усі гарнізони українських міст єдиному командуванню. Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав із відомства Малоросійського приказу передавалися до Белгородського розряду, а белгородського воєводу Д. Голіцина було призначено київським воєводою.

Гетьманське козацьке військо було передане під команду О. Меншикова. Це особливо образило І. Мазепу. Він, писав пізніше П. Орлик, «вменял себе тоє в бесчестие, что он при старости лет за так многие свои верные службы получил награждение быть под командою Меншикова» [20, с. 163].

Протягом 1706–1708 рр. споруджувалася Печерська фортеця в Києві, зміцнювались укріплення в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Полтаві та інших містах. На ці роботи було кинуте козаків Гадяцького, Переяславського, Київського та Чернігівського полків. Полковники скаржилися гетьману, що козаки, яких відірвали від своїх домівок, косовиці, жнив, терплять велику наругу від царських урядовців: пристави їх палками по головах б'ють, шпагами вуха відтинають, а тим часом військові грабують, розбирають і палять їхні хати, коней, худобу і майно забирають, жінок і дочок гвалтують, а старшину б'ють смертним боєм [20, с. 165].

Почали поширюватися чутки про те, що О. Меншиков прагне стати гетьманом, що цар має намір перетворити козацькі полки на драгунські, і навіть про можливе виселення українців за межі своєї батьківщини.

У суспільстві панував неспокій, а в середовищі старшини визріла думка про звільнення з-під московської залежності за допомогою шведів. Цю ідею поділяв і гетьман.

З осені 1705 р. за посередництва княгині Анни Дольської І. Мазепа починає таємне листування з С. Лещинським. Імовірно в 1707 р. до цих контактів долучився і Карл XII, а в 1708 р. була розроблена українсько-польсько-шведська угода. Точний зміст її невідомий, але дослідники на основі опосередкованих свідчень дійшли висновку, що в основі її лежала ідея Гадяцького трактату 1658 р.: Україна у формі Великого князівства Руського мала б увійти до складу Речі Посполитої як рівноправний третій (разом із Польщею і Литвою) член федерації. Гарантом дотримання уго-

ди мав виступити шведський король. На час війни Карл XII брав на себе зобов'язання обороняти Україну від Петра I власним допоміжним військом, яке на території Гетьманату перебувало б під командою Мазепи. Шведи отримували право дислокуватись у Стародубі, Мглині, Батурині, Полтаві і Гадячі [29, с. 410–411].

Двадцять четвертого жовтня 1708 р. І. Мазепа залишив Батурин і з кількома тисячами козаків рушив назустріч шведській армії, яка просувалася до Новгород-Сіверська. Разом з ним пішла й генеральна старшина: обозний Іван Ломиковський, суддя Василь Чуйкевич, писар Пилип Орлик, осавули Андрій Гамалія та Дмитро Максимович, хорунжий Іван Сулима і бунчужний Федір Мирович; полковники: миргородський – Д. Апостол, прилуцький – Д. Горленко, лубенський – Д. Зеленський, корсунський – А. Кандиба, київський – К. Мокієвський, компанійські – Андріяш, Г. Галаган, Ю. Кожуховський та ін. Крім того, з гетьманом був його племінник Андрій Войнаровський, кілька бунчукових товаришів і військових канцеляристів. Військо І. Мазепи складалося з частини миргородського, прилуцького та лубенського полків, трьох компанійських полків, одного сердюцького та загону запорожців. Усього 4–5 тисяч.

П. Орлику гетьман говорив і на хресті присягав, що чинить усе це «не для власної користі, не для вищих почестей, не для більшого багатства», а «для спільного добра матері моєї вітчизни, бідної України, усього війська Запорозького та народу малоросійського, для піднесення і поширення прав і вольностей Війська». «Я хочу, – продовжував він, – з Божою поміччю вчинити так, щоб ви, ваші жінки й діти і батьківщина разом з Військом Запорозьким не загинули ні від Москви, ні від шведів» [26, с. 179].

Якщо взяти до уваги, що Мазепі на той час виповнилося майже 70 років, що він був бездітний удівець і користувався великими довірою та повагою з боку царя, то можна повірити в щирість його слів про те, що керувався він у своїх діях не особистими інтересами, а турботою про батьківщину.

Переpravившись через Десну, гетьман повідомив війську, що веде його на з'єднання зі шведами для спільної боротьби з московським гнітом. Для більшості козаків і старшин це повідомлення було несподіваним і неприємним. Як свідчить один з учасників тих подій, вислухавши гетьмана, «многие бывшие с ним казаки с немалым ропотом, под разными видами отставши, разбежались» [10. с. 367]. З Мазепою залишилося близько двох тисяч чоловік.

Двадцять дев'ятого жовтня 1708 р. поблизу с. Орлівка відбулася зустріч гетьмана з Карлом XII. Наступного дня в с. Дігтярівці під Новгород-Сіверським відбулися переговори й був укладений договір. Король зобов'язувався охороняти Україну від Петра I, захищати гетьманську владу, козацькі права і вольності й ніколи не присвоювати собі титул українського володаря та його герб.

Звістку про перехід І. Мазепи на бік Карла XII Петро I одержав від О. Меншикова 27 жовтня в містечку Погребки (нині – с. Коротченкове Шостинського району Сумської області), де була його штаб-квартира. Наступного дня цар підписав маніфест, який закликав козацьких полковників і старшину їхати до Глухова обирати нового гетьмана.

Вибори відбулися 6 листопада 1708 р. Новим гетьманом став стародубський полковник Іван Скоропадський. Дванадцятого листопада в Глухівській соборній Троїцькій церкві після літургії і молебну в присутності царя, російських вельмож і українських старшин І. Мазепі була проголошена анафема. Того ж дня подібна церемонія відбулась і в Москві в Успенському соборі.

Подальший розвиток подій тепер значною мірою залежав від того, кого підтримає населення – І. Мазепу і Карла XII чи І. Скоропадського і Петра I. Обидві сторони розгорнули широку пропагандистську роботу, щоб завоювати більше прихильників.

О. Меншиков говорив Петру I, що «в таку лиху годину належить тутешній простий народ утвердити всілякими обіцянками, через публічні універсали описавши всі його, гетьманські, до цього народу злочини і кривди, щоб ні на які його принади не схилились». Цар писав маніфести і наказав друкарям Києво-Печерської лаври підготувати їх масове видання.

Шведи привезли з собою друкарський верстат з кириличним шрифтом і доручили готувати свої маніфести одному з королівських міністрів, колишньому професорові Дерптського університету Олафові Гемерліну, якого вважали фахівцем у східноєвропейських справах [26, с. 38, 39]. Почалася справжня «війна маніфестів».

Цар у своїх маніфестах твердив, що Мазепа діє, керуючись виключно своїми егоїстичними інтересами, хоче повернути Україну під «польське ярмо» і одержати від поляків князівство, що він зрадив православ'я, уступив у союз з лютеранами – шведами й католиками – поляками та прагне запровадити в Україні унію з Римом, що при його потуранні шведи тримають коней у православних храмах, оскверняють святі місця й т.ін. Одночасно мос-

ковський самодержець запевняв, що «жоден народ під сонцем не може похвалитися такими свободами та привілеями.., як із Нашої, Царської Величності милості малоросійський» [26, с. 40].

Цареві вторив Скоропадський, повідомляючи, що Петро I «із уст милостивим словом і в Грамоті своїй Монаршій, за підписом власної руки, зберігати вольності і права наші милостиво гарантувати пообіцяв» [26, с. 40].

Мазепа намагався спростувати всі звинувачення на свою адресу й клявся, що діє не задля власної вигоди, а задля добра всієї України. Він застерігав, що цар має намір реформувати козацький устрій, перетворити козаків на драгунів, ліквідувати їх права й привілеї і навіть розселити українців за Волгою.

Слід зауважити, що мазепинська пропаганда не досягала бажаних результатів. Це було зумовлене не лише впливом російської контрпропаганди, а й деякими іншими причинами. Так, звіряча розправа Меншикова над батури́нцями на початку листопада 1708 р. посяла серед населення страх перед «москалями». Анафема Мазепі, яка щоденно звучала в церквах, а також зближення гетьмана з протестантами і католиками породжували недовіру до нього. Мало значення й те, що більша частина території України була окупована московським військом. Царські укази вимагали від людей «закрити вуха до спокусливих» мазепинських і шведських маніфестів, тих, хто їх поширювали, страчували на місці, а самі документи публічно спалювали.

У результаті залякана і значною мірою спантелічена більшість населення вважала за краще обрати вичікувальну позицію або схилилася до збереження статус-кво, тобто до лояльності цареві.

З кінця жовтня 1708 р. І. Мазепа зі своїми однодумцями перебував при шведській армії і разом з нею пройшов з боями по території Лівобережжя та Слобожанщини, а в березні 1709 р. підійшов до Полтави.

Двадцять шостого березня 1709 р. сюди прибув кошовий отаман Кость Гордієнко зі старшинами і 8 тисячами запоріжців. Через кілька днів між запорожцями і шведським королем був укладений договір. Карл XII обіцяв, що не підпише миру з царем доти, доки Гетьманщина й Запоріжжя не будуть остаточно звільнені від московської влади і не стануть користуватися своїми стародавніми правами та привілеями; під час кватрирування шведських військ в Україні місцевому населенню не буде завдано жодної шкоди; ті жителі, які вчинили ворожі дії проти шведів, одержать про-

чення, якщо повернуться до своїх домівок і будуть постачати королівське військо продовольством [17, с. 79]. Договори між І. Мазепою і К. Гордієнко, з одного боку, і Карлом XII, з іншого, створювали юридичні засади для спільної боротьби з Росією. Але далеко не все населення України було готове до цього.

Наближалися вирішальні події.

§ 2. Виникнення української політичної еміграції за кордоном. Пилип Орлик – гетьман у вигнанні

У середині травня 1709 р. московське військо під командою полковника П. Яковлева і за допомогою компанійського полковника Г. Галагана, який зрадив І. Мазепу, захопило і швидко зруйнувало Запорізьку (Чортомлицьку) Січ. Більшість її захисників загинула, але частині козаків під керівництвом наказного кошового отамана Якіма Богуша вдалося врятуватися. Склавши своє добро і зброю на човни, вони прихованими ериками, затоками, річками й гілками пішли по Дніпру і в гирлі р. Кам'янки (права притока Дніпра) на українсько-турецькому пограниччі заклали Кам'янську Січ.

Наступного року російський цар, відчуваючи загрозу війни з турками, закликав запорожців повернутися, обіцяючи віддати їм їх попередні володіння, якщо вони визнають свої провини і оберуть замість К. Гордієнка нового кошового. Але запорожці, боячись, за словами народної пісні, щоб «москаль не став їм лоба брат», відмовилися від такої пропозиції.

Тоді Петро I наказав гетьману Скоропадському і генералу Бутурліну зруйнувати Кам'янську Січ, що й було зроблено.

Козаки відійшли далі на південь і в урочищі Олешки на Кардашинському лимані заснували Олешківську Січ. Ця територія належала Кримському ханству. Таким чином, за межами Гетьманщини з'явилася поселення українських емігрантів.

Двадцять сьомого червня 1709 р. відбулася нещаслива для українців Полтавська битва. Шведська армія, до складу якої входили кілька тисяч козаків, зазнала поразки. Постало питання: що робити далі? За порадою І. Мазепи вирішили податися до Туреччини.

Увечері того самого дня шведське військо з артилерією і розгорнутими знаменами рушило вздовж Ворскли до її гирла. Там знаходилося козацьке містечко Переволочна, де з давніх-давен діяла переправа через Дніпро. Двадцять восьме червня в другій

половині дня за наказом царя навздогін шведам пустився О. Меншиков з 9-тисячним кавалерійським корпусом.

Наприкінці дня 29 червня шведи дісталися до Переволочної, але побачили лише згарище. Росіяни зруйнували містечко, жителів перебили, а плавзасоби попалили. Довелося шукати човни і збивати плоти.

Бачачи, що все військо не вдається переправити, Карл XII відмовився йти далі. Йому було соромно, що він тікає від ворога, та ще й залишає своїх солдат напризволяще. Він намагався організувати опір росіянам і битися до кінця. З великими зусиллями І. Мазепі і генералам вдалося відмовити короля від його задуму, довівши, що все це закінчиться ще однією поразкою і ганебним полоном.

Переправа закінчилася об одинадцятій годині ночі. На лівому березі Дніпра залишалося три генерали, 11 полковників, 14 підполковників, 20 майорів, 250 капітанів, 300 поручиків, 320 корнетів і 13–14 тисяч рядових. Усі вони здалися в полон Меншикову.

Переправившись через Дніпро, гетьман і король взяли курс на турецьку фортецю Очаків. Їм треба було поспішати, бо слідом йшли бригадир Кропотов і генерал-майор Волконський з чотирма кінними полками.

Під'їжджаючи до р. Буг, король за порадою І. Мазепи відправив до Очаківського паші, коменданта фортеці, двох своїх посланців з проханням повідомити турецький уряд про його прибуття і підготувати судно для переправи через річку. Паша зустрів посланців непривітно і погодився виконати їх прохання лише після того, як одержав 2000 дукатів. Тоді ж паша повідомив про прибулих бендерівського сераскира (губернатора).

Уранці 6 липня втікачі підійшли до Бугу і зі значними ускладненнями почали переправлятися на лівий берег. Паша погодився переправити лише короля, гетьмана та їх наближених, а решта змушена була наймати судна в купців і навіть захоплювати їх силою. Не всі шведи і козаки встигли перебратися на протилежний берег. А тут раптом наскочила кавалерія Волконського, якою близько 800–900 шведів було побито й захоплено в полон, а козаки розбіглися по широкому степу й поховалися.

З-під Очакова король надіслав листа султану, у якому просив дати йому притулок у Туреччині і допомогти через Польщу дістатися Швеції. Незабаром до Карла і Мазепи прибув посланець від сераскира і запросив їх до Бендер.

Навчальне видання

**Корогод Галина Іванівна
Грובה Вікторія Павлівна**

**Перша Конституція України
Пилип Орлик і його діяльність в еміграції**

Навчальний посібник

Головний редактор В.І. Кочубей
Технічний редактор І.Ф. Артюшенко
Дизайн обкладинки і макет В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка О.І. Молодецька, А.О. Литвиненко

Підписано до друку 22.04.11.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Скулбук.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 7,5. Обл.-вид. арк. 7,1.
Тираж 500 прим. Замовлення №

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 65-75-85
E-mail: info@book.sumy.ua

ТОВ «ВТД «Університетська книга»
40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 489 від 18.06.2001

Віддруковано у ТОВ «Оберіг»
пр. Гагаріна, буд. 62, к. 97, Харків, Україна, 61140
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3045 від 07.12.2007